



Дмитро Володимирович Тимошенко,
аспірант
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК 349.2:340.12

ЗМІСТ ТА ЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ «ПРИЧИНА», «УМОВА» І «ВИПАДКОВІСТЬ» ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИЧИННО- НАСЛІДКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ В ТРУДОВОМУ ПРАВІ

У статті досліджено теоретичний аспект змісту та значення понять «причина», «умова» і «випадковість» в теорії причинно-наслідкового зв'язку в трудовому праві. Здійснюється аналіз юридичної та філософської літератури з вивчення понять «причина», «умова» і «випадковість». Автор досліджує співвідношення понять «причина» і «умова».

Ключові слова: причина, умова, випадковість, причинність, причинно-наслідковий зв'язок.

Будь-яке наукове дослідження передбачає достеменне розуміння понять, якими оперує вчений. У теорії причинно-наслідкового зв'язку в трудовому праві необхідно чітко визначити зміст та співвідношення понять «причина», «умова» і «випадковість», оскільки це надасть можливість правильно інтерпретувати й застосовувати їх на практиці, безпомилково встановлювати наявність або відсутність причинно-наслідкового зв'язку в тому чи іншому окремому випадку.

Неоднозначне вирішення в теорії причинно-наслідкового зв'язку має питання співвідношення понять «причина» та «умова». У філософії «причина – те без чого не було б іншого – наслідку. Первісно причина розуміється як предмет, який щось робить і щось викликає. Таке розуміння причини з необхідністю призводить до появи поняття сили як здатності речі (як причини) викликати дещо, тобто породжувати в результаті своєї діяльності зміни» [1, с. 365].

В. Ф. Берзін зазначає, що крім визначень причини, які збігаються з наведеним, є таке, що містить чітке розмежування причини та умов: під причиною будь-якого явища *В* частіше за все розуміється та необхідна умова, поява якої

за наявності інших необхідних умов викликає явище *B*, тобто робить сукупність передуючих явищ достатньою для виникнення явища *B* (умови називають достатніми для певної дії, якщо їх наявність неминуче викликає цю дію).

Це визначення дає можливість, по-перше, під причиною розуміти конкретний стан об'єкта. Так, палаючий сірник, піднесений до дерева, є причиною займання цього дерева. Щоб відбулося займання дерева, має існувати низка умов, які необхідні, але не достатні (самі по собі) для займання дерева (дерево, наприклад, повинне бути сухим, розколоте на тріски й т. ін.). З огляду на те, що ці умови існували й раніше, але не призводили до займання дерева, а додавання нової обставини (палаючого сірника) зумовило його займання, то цю обставину називають причиною займання [2, с. 39-40].

Аналогія можлива й у такому випадку: з гардеробу викрали шубу в той час, коли гардеробник відволікався і не наглядав за речами. Відволікання гардеробника є необхідною умовою, але не достатньою, оскільки саме по собі таке порушення трудових обов'язків, яке було і раніше, не призводило до втрати речей. І тільки з додаванням нової обставини – злочинної дії з боку крадія – зумовило викрадення шуби. Тому причиною в цьому випадку буде саме дії крадія.

По-друге, під наведене визначення причини можна підвести й поняття причини в узагальненому вигляді, як заведено в науці. Оскільки займання дерева може відбутися від палаючого сірника, сигарети, удару блискавки, можна зробити узагальнюючий висновок про загальне для всіх названих окремих випадків явище, яке і буде причиною для перелічених окремих випадків. Таким явищем є нагрівання дерева вище температури його займання, в результаті чого настає відповідна ланцюгова хімічна реакція. Нагрівання дерева вище температури його займання і є загальною причиною його займання [2, с. 40].

Н. М. Ярмиш вказує, що причина – це також одна з умов, тобто одна з обставин, як кажуть, «причетних» до настання тієї чи іншої події, які відіграють певну роль в її виникненні. Саме тому категорію умови завжди розглядають у співвідношенні з категоріями причини і наслідку. Але причина – це умова специфічна – яка породжує.

Причинність є генетична зумовленість явищ. Інші ж умови цією генетичною (породжуваною) властивістю по відношенню до конкретної події не володіють, а виступають лише «підмога» причини. Тому всі умови, крім причинних, називаються неспецифічними [3, с. 213].

Філософи пояснюють, що умовою можна назвати будь-яку обставину, від якої так чи інакше залежить щось. Немає нічого не обумовленого, як немає жодної обставини, яка сама не обумовлювала б щось інше. Тому абсолютно безглуздо говорити про умови взагалі. Будь-яка обставина є умовою не сама по собі, а лише по відношенню до тієї події, яка від неї залежить.

При цьому дослідники акцентують увагу на тому, що якщо суб'єкт виявить, що одне є умовою іншого (його існування, зміни), то це ще не означає, що він розкрив причину цього іншого. Пізнання залежності від якої-небудь умови є першим кроком до пізнання причини.

Інколи дослідники пишуть, що умови – це зовнішні обставини, які сприяють виникненню події, а причина постає як деякий внутрішній фактор. Але і поняття «зовнішнє» – «внутрішнє» відносні. Все залежить від обраної системи.

Обравши певну систему, в яку входять обставини, які нас цікавлять, ми виявимо, що всі умови, в тому числі й ті, що породжують (причина), знаходяться «всередині» цієї системи, оскільки вона і виділена нами саме за цією ознакою [3, с. 214].

Н. М. Ярмиш вказує, що практично всі філософи, які висловлюються з приводу проблеми співвідношення причини і умови, згадують концепцію Джона Стюарта Мілля, який категорично заперечував проти того, щоб «давати назву причини» тільки одній з умов. Він трактував причину як «загальну суму умов» події [3, с. 215].

Т. Гоббс, як і Мілля, видзначав, що причина – це сума всіх умов, необхідних для настання відповідного явища, і кожної із них окремо [4, с. 10].

Теорія, яка ототожнює причину із сумою необхідних умов, а по суті «яка розчиняє» причину в умовах і стирає всяку межу між ними, отримала назву кондіціоналізму. Цілком можна погодитися з М. О. Князевим і багатьма іншими авторами, що таке тлумачення причини ні на крок не просуває нас до пізнання конкретних причинних зв'язків, розв'язання поставлених самим життям завдань [3, с. 215].

Особливо гострій критиці піддавався тезис Мілля, що в причину входять і «заперечні умови», тобто відсутність деяких факторів. Так, Я. Ф. Аскін пише, що одним із характерних випадків, що показують відмінність причини і умови, є виникнення подій у відсутність чого-небудь. Скажімо, хворий помирає у зв'язку із відсутністю медичної допомоги. Останнє нерідко називають причиною загибелі, але це не точно. Причиною загибелі буде захворювання, а відсутність медичної допомоги – умова загибелі [3, с. 215].

Проте концепція Дж. Ст. Мілля має серед філософів своїх прихильників. Причину як сукупність умов тлумачить, зокрема, В. Н. Сагатовський. Весь комплекс таких необхідних умов називають іноді достатньою умовою [3, с. 215-216].

В. Б. Малінін зазначає, що поняття причинності відображає той факт, що подія виникає тоді, коли виникає складна система умов. Таким чином, вказуючи якусь одиничну подію як причину іншої, дослідник фактично вибирає один елемент із системи, тоді як кожен інший так само необхідний для виникнення наслідку [4, с. 11]. Далі він доходить висновку: «Правильно, що зміна предмета визначається сукупністю умов. Проте неправильно на основі цього робити висновок, що всі умови відіграють однакову роль у цій зміні» [4, с. 12].

Розглядаючи дисертацію В. Б. Малініна, Н. М. Ярмиш пише: «Для В. Б. Малініна причиною тієї чи іншої події є все те, що хоч якимось чином з цією подією пов'язано: «Причина – одна із необхідних умов, якою б малозначною вона не була, і в якому б віддаленому зв'язку із наслідком не знаходилось». Складається враження, що причини і умови В. Б. Малінін

принципово не розмежовує, про що свідчить наступна думка: «...Виокремлювати одну з умов як переважну під особливим титулом «причина» уявляється простим пережитком антропоморфного мислення». Підставою для такого ствердження, з точки зору В. Б. Малініна, є відоме положення, що «кожне явище знаходиться у найрізноманітніших залежностях». Здається, такий аргумент – не зовсім коректний, оскільки один і той же масштаб застосовується тут до різних систем. По відношенню до різних подій одне й те ж явище, дійсно, може бути і умовою, і причиною. Для однієї конкретної події це явище або умова, або причина, а не те й інше одночасно» [3, с. 221-222].

Можна погодитися, що найбільш відповідає філософським поглядам уявлення, що причина і умови – це різні детермінуючі фактори. При тому, що все у світі пов'язано і взаємообумовлено, серед всіх цих зв'язків виокремлюють породжуючі – причинні, та всі інші – не породжуючі. До останніх належать і зв'язки зумовлення, які можуть сприяти дії причини, але без неї породити явище, відносно якого вони встановлюються, не здатні [3, с. 223].

Відмінність умов дії причини від самої причини може бути чітко усвідомлено тільки тоді, коли встановлюється відмінність між глибшими (суттєвими) і такими, що лежать на поверхні (привхідними), зв'язками. М. Ферворн стверджував, що причиною називають ту з умов, яка здається важливішою [5, с. 135].

Л. Д. Донська вказує, що Б. С. Українцев чітко розрізняє причини та умови, стверджуючи, що причина – породжуючий фактор стосовно події – наслідку, а не просто умова, що визначає (в розумінні встановлення меж) появу події – наслідку. Умови – це внутрішні зв'язки предмета і зовнішні фактори, які утворюють середовище, в якому можливий розвиток причинних явищ і зв'язків. Також розрізняє причини та умови німецький філософ соціалістичної доби Г. Кребер. Проте водночас він зазначав, що будь-який стан, зміна, розвиток матеріальних об'єктів ніколи не визначається виключно їх причинами або виключно їх умовами (у власному розумінні), а завжди тими та іншими разом, оскільки вони складають діалектичну суперечність та існують тільки в єдності своїх протилежних характеристик. Взяті окремо від більш істотних причинних факторів умови, самі по собі не можуть породити наслідок. Але вони обумовлюють перетворення потенціальної можливості, що міститься в причині, на дійсність, що і визначає їх включення до складу причинної підстави. При цьому причинна підстава визначається як сукупність всіх обставин, за наявності яких настає певний наслідок. Тут вживається вже інше поняття – «причинні фактори», що включає в себе як причини, так і умови, а разом вони утворюють причинну підставу [6, с. 32-33].

На думку К. К. Горінова, фактором можна вважати і причину, і умову (необхідну і супутню), і явище, яке перебуває у функціональному зв'язку. А. Ф. Зелінський, визначаючи, що фактор є рушійною силою процесу детермінації, відзначає, що серед факторів того чи іншого явища необхідно розрізняти безпосередню (спеціальну) причину та умову. Причина в такому вузькому розумінні є вирішальним, активним фактором, який містить у собі

реальну можливість певного наслідку, а умова є відносно пасивним фактором, що впливає на розвиток причинного зв'язку, але не породжує наслідку. Умова виконує роль катализатора процесу: без наявності необхідних умов не настане і наслідок [7, с. 33].

Нелегким є питання випадковості в теорії причинно-наслідкового зв'язку. Як вважає Н. М. Ярмиш, загальноприйнятий, фактично незаперечний принцип причинності полягає в такому: кожне явище, подія, кожен процес має свою причину. З цього логічно випливає, що і ті події, які ми називаємо випадковими, також причинно зумовлені. А спричинення пов'язують з поняттям необхідності. Виходить, що випадковість також необхідна. А це, на перший погляд, дуже схоже на глухий кут.

Є серйозні підстави вважати, що більшість людей схильні тлумачити випадковість як невизначеність, як обмеженість пізнавальних можливостей людини: випадкове – це те, чого ми не можемо достовірно передбачити, оскільки не знаємо, з яких причин воно відбувається [3, с. 149-150].

Атомісти правильно зауважили, що про випадковість не можна говорити як про безпричинність. Для атомістів випадковість суб'єктивна, випадкове те, причину чого ми не знаємо. Але оскільки ця причина існує, то випадковість уявна. Демокріт стверджує, що посилення на випадок – прояв лінощів думки, відмова від пошуку причини. Зводячи необхідність до причини і розуміючи, що все, що здається випадковим, тобто безпричинним, має причину, атомісти відкинули випадковість [8, с. 189].

Щодо французьких матеріалістів XVIII ст., то як в античності, так і в Новий час матеріалістична думка притримувала поняття універсальної, абсолютної необхідності, заперечуючи безпричинні явища. Останні традиційно називались випадковими, і поняттю «випадковість» було протиставлено поняття «необхідність». Перше кваліфікувалося матеріалістами як хибне, а реальність випадку, або випадковості, категорично заперечувалося. Їх спільним переконанням була думка, що термін «випадок» означає у дійсності лише людське незнання причин явищ. Згідно з Гольбахом, «випадок... позбавлене сенсу слово... ми приписуємо випадку всі явища, зв'язки яких з їх причинами не бачимо. Таким чином, ми користуємося словом «випадок», щоб приховати наше незнання природних причин, що виробляють спостережувані нами явища невідомими нам способами...» [9, с. 85-86].

Юм, як і Гольбах, враховував наявність у понятті «випадковість» трьох різних значень: 1) безпричинність, яка, на переконання Гольбаха, не існує, або, як схильний був вважати Юм, навряд чи існує; 2) зумовленість, з точки зору Гольбаха, невідомими або практично неозорими, а на думку Юма – непізнаними причинами; 3) зумовленість причинами, незначними за характером. Третій вид випадковості визнається Гольбахом і допускається Юмом, але ні той, ні інший не піддали його аналізу в плані зіставлення з необхідністю в сенсі суттєвого.

Перший вид випадковості, згідно з Юмом (він вважає його породженням від «недосконалості досвіду»), і другий її вид (виникає від «прихованої протидії

різних причин») зводяться по суті справи до випадковості в сенсі зумовленості причинами, яких ми не знаємо. Але інколи в Юма зустрічаються також і формулювання, які нагадують про випадковість у значенні (3) [5, с. 159].

У Філософському енциклопедичному словнику зазначається, що випадок – настання непередбаченої події й особливо її непередбачуваний заздалегідь збіг з іншими подіями. Те, що часто зображується як випадок, взагалі є ланцюгом непізнаних або недостатньо добре пізнаних причин і наслідків, ... мислима і така позиція, з точки зору якої немає ніяких випадковостей [1, с. 418].

Н. М. Ярмиш наголошує: «Ми ніяк не можемо погодитися з колегами юристами, які стверджують, що начебто розуміння випадковості виключно як непізнаної необхідності, «неможливості передбачення» деяких подій – це і є «сучасна доктрина». Це, на наш погляд, поспішний висновок» [3, с. 150].

Підхід до випадковості, як до чогось другорядного, нетипового, необов'язкового, не сумісного з внутрішньою сутністю досліджуваного процесу, дійсно, ще недавно був поширений виключно широко [Там само, с. 152]. Проте багато дослідників піддають сумнівам коректність таких визначень випадковості [Там само, с. 153].

Ю. В. Сачков зовсім не заперечує, що випадковість розуміють у різних значеннях. Він вказує, що з точки зору раніше вироблених уявлень про жорстко детермінований світ випадковість розглядалась або як дещо несуттєве, другорядне, побічне, або як просто непередбачуване в досліджуваних процесах унаслідок їх складності [10, с. 106].

Н. М. Ярмиш вважає, що найбільш доступною для розуміння тлумачення випадковості є робота Ю. В. Сачкова «Про сучасні узагальнення категорії випадковості», де автор наголошує, що випадковість має і онтологічний статус (у цьому також мало хто сумнівається). Але якщо випадковість усе ж існує об'єктивно, безвідносно до глибини людських знань, то потрібно виробити її визначення, яке чітко відображає і такий аспект [3, с. 159-160].

Ю. В. Сачков вважає, що природа випадковості нерозривно пов'язана з уявленнями про поняття незалежності: «Уявлення про незалежність використовується доволі широко і перш за все означають визнання наявності особистого початку в об'єктах і систем, визнання їх самоцінності... Саме через уявлення про незалежність найглибше розкривається зміст категорії випадковості. Тим самим можна казати, що уявлення про незалежність не протистоїть випадковості, а, навпаки, поглиблюють наші знання про випадковість, визначаючи фактично її сутність. Дещо є випадковим, якщо воно не залежить і не визначається розглядуваним оточенням і його закономірностями» [10, с. 106].

Н. М. Ярмиш зазначає, що, посилаючись на численні джерела, Ю. В. Сачков демонструє, що у філософії визнано: незалежність – це таке ж фундаментальне явище природи, як і взаємозалежність, вона виражає суттєвий аспект структурної організації матеріального світу. Незалежність, пояснює він, проявляється в масових явищах, в системах, утворених великою кількістю елементів. Кожен із них у такій системі розглядається як випадковий, оскільки між елементами відсутні прямі, безпосередні залежності один від одного [3, с. 160].

Важливо відзначити, що кожний очікуваний конкретний випадок залишається «випадком» у двох значеннях. По-перше, в онтологічному – він не визнається ніякими іншими в даній множинності. По-друге, у гносеологічному (те ж саме в інших джерелах називають «психологічним») – кожен конкретний випадок, що б не було відомо по відношенню до його розподілу як представника свої підмножинності, все одно залишається в цих умовах непередбачуваним (теорія вірогідності по самому своєму призначенню тільки з такими обставинами і має справу). Статичний закон зовсім не передбачає, що відбудеться в кожному конкретному випадку.

Н. М. Ярмиш вбачає, що важливим висновком, який міститься в роботі Ю. В. Сачкова, є те, що він наводить вагомим заперечення проти розуміння випадкової події як чогось зовнішнього, побічного по відношенню до явища і тому не пов'язаного з його внутрішньою сутністю. Дійсно, якщо розуміти випадок як елемент певної системи, як те, що входить до її структури, то необхідно визнати, що він якраз і визначає внутрішню сутність цієї системи як об'єкта дослідження.

Якщо погодитися з таким підходом, то доволі легко зрозуміти і те, що без відповідної підготовки здається «ребусом», а насправді доволі узгоджується із діалектичними уявленнями. Все у світі випадкове при тому, що кожна випадковість необхідна. Стає зрозумілим, що мають на увазі багато авторів, виділяючи ту обставину, що будь-яка необхідність існує у випадковій формі – здійснюється лише у безлічі випадковостей, а кожна випадковість є одним із проявів необхідності. Необхідне здійснюється у випадковому через імовірність [3, с. 163-164].

Отже, з огляду на наведені дослідження можна дійшли висновку, що в трудовому праві необхідно розмежовувати поняття «причина» і «умова». Видається слушною думка науковців, які вважають за неможливе ототожнювати ці поняття. Хоч у певному сенсі причина – це умова, проте ця категорія наділена особливими сутнісними властивостями: активністю, вирішальністю, генетичною (породжуваною) властивістю, є останньою обставиною, що породжує наслідок, містить у собі реальну можливість наслідку. Умови – це відносно пасивні фактори, які сприяють виникненню причини, але без неї породити явище, по відношенню до якого вони встановлюються, не здатні. Вважаємо хибним визначення причини як загальної сукупності умов, оскільки, як правильно аргументує М. О. Князев, у такому разі неможливо знайти конкретний, той, що нас цікавить, причинно-наслідковий зв'язок.

На основі аналізу різних наукових уявлень щодо поняття «випадковість» можна дати таке його визначення – це те, чого не можна достовірно передбачити і що не виникає безпричинно. Важливим моментом для вирішення практичних питань, пов'язаних з наявністю або відсутністю причинно-наслідкового зв'язку в конкретних випадках у трудовому праві, є розуміння цього поняття. Ми солідарні з Н. М. Ярмиш і Ю. В. Сачковим, які вважають, що не можна погодитися з колегами юристами, які стверджують, що випадковість –

це виключно непізнана необхідність, неможливе передбачення деяких подій. Випадковість має як гносеологічний, так і онтологічний статус. Погоджуючись з Ю. В. Сачковим, доходимо висновку, що випадковість пов'язана з незалежністю, все у світі випадкове; при тому, що кожна випадковість необхідна, будь-яка необхідність існує у випадковій формі – здійснюється лише у безлічі випадковостей, а кожна випадковість є одним із проявів необхідності.

Список літератури:

1. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 576 с.
2. Берзин В. Ф. О разграничении понятий «причина» и «условие» при экспертном исследовании причинной связи явлений / В. Ф. Берзин // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища шк., 1982. – Вып. 25. – С. 39–43.
3. Ярмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) / Н. Н. Ярмыш ; под науч. ред. В. В. Сташиса. – Х. : Право, 2003. – 512 с.
4. Малинин В. Б. Причинная связь в уголовном праве / В. Б. Малинин. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2000. – 316 с.
5. Нарский И. С. Философия Давида Юма / И. С. Нарский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1967. – 357 с.
6. Донська Л. Д. Причинний зв'язок у цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право, сімейне право, цивільний процес, міжнародне приватне право» / Л. Д. Донська. – О. : Б. в., 2006. – 181 с.
7. Біленчук П. Д. Генезис злочинності: детермінація та причинність / П. Д. Біленчук [та ін.] // Економіка, фінанси, право. – 2010. – № 10. – С. 32–36.
8. Чанышев А. Н. Курс лекцій по древней философии : учеб. пособие / А. Н. Чанышев. – М. : Высш. шк., 1981. – 374 с.
9. Кузнецов В. Н. Французский материализм XVIII века / В. Н. Кузнецов. – М. : Мысль, 1981. – 303 с.
10. Сачков Ю. В. Эволюция учения о причинности / Ю. В. Сачков // Вопросы философии. – 2003. – № 4. – С. 101–118.

Тимошенко Д. В. Содержание и значение понятий «причина», «условие» и «случайность» для исследования причинно-следственной связи в трудовом праве.

В статье проводится теоретическое исследование содержания и значения понятий «причина», «условие» и «случайность» в теории причинно-следственной связи в трудовом праве. Осуществляется анализ юридической и философской литературы по исследованию понятий «причина», «условие» и «случайность». Автор исследует соотношение понятий «причина» и «условие».

Ключевые слова: причина, условие, случайность, причинность, причинно-следственная связь.

Tymoshenko D. V. The content and meaning of «cause», «condition» and «chance» for research of cause-effect relation in labour law.

The theoretical research of the content and meaning of notions «cause», «condition» and «chance» in the theory of causation in labor law is provided in the article. The analysis of legal and philosophical literature on research of the notions «cause», «condition» and «chance» is carried out. The author explores the relation of notions «cause» and «condition».

Key words: cause, condition, chance, causation, cause-effect relation.

Надійшла до редколегії 18.12.2014 р.